

ЛОБІЮВАННЯ ЯК ФОРМА ПОЛІТИЧНОГО ДІАЛОГУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

LOBBYING AS A FORM OF POLITICAL DIALOGUE IN UKRAINIAN SOCIETY

У межах цієї статті розглянуто проблеми лобізму в Україні, розкрито такі поняття, як лобізм, процес лобізму. Основний акцент зроблено на політичному діалозі та лобіюванні як його формі. Зважаючи на це, автор досить виважено підійшов до висвітлення як позитивних, так і негативних сторін лобізму, розгляду основних форм і методів лобістської діяльності, шляхів удосконалення законодавства по питаннях лобізму, усунення колізійності. Результати проведеного дослідження дали змогу визначити необхідні заходи з метою оптимізації «діалогічності» лобізму як суспільного явища, як видається, необхідно: усунути тіньові прояви лобізму; затвердити лобізм як невід'ємний інститут здійснення правової політики в державі; знайти цивілізовані рамки, шляхи, методи і способи взаємодії зацікавлених груп з органами державної влади всіх рівнів; створити рівні умови різним зацікавленим групам при відстоюванні інтересів; встановити межі впливу груп тиску на прийняття соціально значущих проєктів і рішень. Разом із тим автор стверджує, що актуальність питань, пов'язаних із практикою лобізму в Україні, вимагає відповіді на них із боку зацікавлених фахівців економічної і політичної спільноти.

Ключові слова: лобізм, функції лобізму, процес лобізму, форми та методи лобізму, негативні прояви лобізму, правове регулювання лобізму.

В данной статье рассмотрены проблемы лоббизма в Украине. Раскрываются такие понятия, как лоббизм, процесс лоббизма. Достаточно подробно освещены как положительные, так и отрицательные стороны лоббизма, описаны основные формы и методы лоббистской деятельности, пути решения правового регулирования лоббизма. Актуальность вопросов, связанных с практикой лоббизма в Украине, требует ответа на них со стороны заинтересованных специалистов экономического и политического сообщества.

Ключевые слова: лоббизм, функции лоббизма, процесс лоббизма, формы и методы лоббизма, негативные проявления лоббизма, правовое регулирование лоббизма.

This article deals with the problems of lobbyism in Ukraine. The article reveals such concepts as: lobbyism, the process of lobbyism. The details of both the positive and the negative sides of lobbying are described in detail, the main forms and methods of lobbying activity, ways of solving the right regulation of lobbying are described. The urgency of issues related to the practice of lobbying in Ukraine requires a response from them by interested experts in the economic and political community.

Key words: lobbyism, functions of lobbyism, the process of lobbyism, forms and methods of lobbyism, negative manifestations of lobbyism, legal regulation of lobbyism.

УДК 351

Русинюк М.М.

аспірант кафедри публічного управління та публічної служби Національна академія державного управління при Президентіві України

Постановка проблеми у загальному вигляді. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина, зміцнення дисципліни, законності і правопорядку, формування правової державності і високого рівня правової культури – це саме ті підвалини, які нині є більш пріоритетними для української держави. Одним з інструментів, що дає змогу зацікавленим особам ефективно взаємодіяти з владою в рамках встановлених нормативно-правових приписів є лобізм, який, на жаль, в умовах сучасних українських реалій, придбав негативний відтінок і неправомірно асоціюється з корупцією, різними її формами і проявами.

У політичній науці лобізм є одним із суперечливих і маловивчених явищ. Перш за все, це пояснюється його нетривалим дослідженням і обговоренням в наукових колах, а також відсутністю прозорості та публічності в його здійсненні, що породжує різні комбінації у використанні цього терміна, а також заміні його іншими поняттями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із цієї теми свідчить про те, що лобізм як спосіб представництва в політиці стає предме-

том обговорення на конференціях, семінарах, «круглих столах» [1–5]. Вітчизняні розробки з окремих аспектів лобізму представлено у дослідженнях В. Андрущенка, В. Бебика, Д. Богуша, Л. Губерського, А. Денисюк, Ф. Кирилюка, В. Королька, О. Лісничука, Є. Макаренка, М. Михальченка, М. Обушного, М. Ожевана, Г. Почепцова, С. Телешуна, Є. Тихомирової, М. Хилька, О. Салтовського та ін.

Мета статті полягає в необхідності дослідити специфіку лобізму як способу представництва в політиці.

Виклад основного матеріалу. Лобізм, володіючи своїми плюсами і мінусами, є природним каналом виходу енергії самоорганізації громадянського суспільства, яку не можна придушити й ігнорувати, але необхідно використовувати як на благо суспільства, так і самих органів державної влади. З огляду на сказане, вважаємо за доречне зупинитися на лобізмі як на комплексному соціально-правовому явищі.

Слово «лобізм» вперше зафіксовано в писемній мові в 1553 р. і вживалося для вказівки на прогулянкові майданчики в монастирі.

Століття потому це слово позначає приміщення для прогулянок в палаті громад Англії (XVII ст.), а до цього воно поширилося на коридори і холи в театрах. Ір 1640 р. слово «лобі» застосовується для вказівки на приміщення навколо залів засідань, де відбувалися зустрічі законодавців із громадянами.

Вважається, що політичний відтінок слово «лобізм» придбало два століття потому в Америці, де термін «лобіювання» став позначати купівлю голосів за гроші в коридорах конгресу [6, с. 159].

Треба підкреслити, що з тих пір багато чого змінилося, і терміном «лобізм» стали позначати спроби різних зацікавлених осіб вплинути на процеси розробки і прийняття будь-яких публічних управлінських рішень. Так, у «Британській енциклопедії» під «лобі» розуміється будь-яка спроба індивідуумів чи групи приватних інтересів впливати на рішення влади. При цьому в джерелі підкреслюється, що лобіювання в тій чи іншій формі неминує в будь-якій політичній системі, з чим, безумовно, варто погодитися [7, с. 301].

Фахівці вірно підкреслюють, що часто лобізм асоціюється з хабарями, сірими схемами, обманом і злочинністю, а лобісти сприймаються як пройдисвіти в дорогих костюмах із чемоданами, набитими грошима. «І це незважаючи на те, що корупція заважає лобістові, і багато професіоналів вважають за краще працювати у відкриті. Лобіст – не хабарник, і лобізм – діяльність, що вимагає високої кваліфікації» [8, с. 139].

Тож варто погодитися з твердженнями, що «лобіст – це посередник між державою і бізнесом, який знає, що потрібно бізнесу і державі, і може знайти рішення, вигідне для обох сторін», і що «речі, які роблять лобісти, є прогресивними і корисними для країни, і це не випадково – не можна використовувати інструменти публічності для просування сумнівних законопроектів» [9, с. 75].

У США та Євросоюзі поняття «лобізм» давно стало терміном, що позначає різновиди легальної діяльності для відстоювання інтересів різних суб'єктів і знайшло відображення у відповідних нормативно-правових актах. У США це Lobbying Disclosure Act 1995 р., Євросоюзі – European Transparency Initiative 2007 р. Зазначимо, що в США (як, втім, і в багатьох інших країнах) лобізм є професією. При американському конгресі зареєстровано приблизно 12 000–15 000 лобістів. Працюють вони не безкорисливо, оборот цього ринку в США становить близько 3 млрд доларів на рік. Але лобісти зобов'язані звітувати – скільки грошей отримали від компанії і на що їх витратили [10, с. 14].

Держава, враховуючи умови функціонування і життєдіяльності різних категорій суб'єктів, в особі компетентних органів приймає ті чи інші рішення. Іноді вони продумані, ефективні, надають свободу дій, розмах, іноді її обмежують. Рідко політичні, владні рішення влаштовують всіх. У суспільстві багато різнополярних течій, інтересів, які, отримавши пріоритет в одному, втрачають в іншому. У цьому – об'єктивність законів суспільного життя. Тому зазначені суб'єкти, а тепер вже, виходячи з контексту, лобісти, усіма можливими для них і прийнятними в державі засобами прагнуть зробити все, щоб держава звернула на них увагу, а політичні структури зважали на їх інтереси.

Ми пропонуємо визначити лобізм як комплексний інститут сучасного політико-правового життя, що полягає в активній правомірній діяльності зацікавлених осіб (як фізичних, так і юридичних) із відстоювання своїх інтересів на різних рівнях публічної влади з метою здійснення впливу на рішення, що приймаються.

Лобізм і влада, лобізм і політика, лобізм і навіть сама «ідеальна» демократія – явища не тільки супутні, а й значною мірою «взаємопов'язані». Лобізм – невід'ємна риса будь-яких політичних режимів, будь то демократія або тоталітаризм, тільки його прояви варіюються від однієї форми до іншої.

Варто зазначити, що як у науковій літературі, так і в публічних виступах різних політичних діячів проводяться паралелі між лобізмом і хабарництвом, корупцією. На наш погляд, робити це можна, іноді й треба, щоб побачити специфіку розглянутого політико-правового явища в конкретний період часу або в окремо взятій країні, але ототожнювати або ставити хоча б на одну чашу терезів ці два поняття не можна. Якщо державні структури вимагають хабарі за «належну реакцію на ту чи іншу ініціативу», то це – явна корупція. Якщо ж хтось такі хабарі чи інші «преференції» пропонує, то це також корупція, аж ніяк не лобізм.

Основними рисами лобізму вважаємо такі:

1) лобізм пов'язаний із владою. Лобізм є тиск, «проштовхування» чийось інтересів, тому влада – це об'єкт лобі; немає її – немає місця для лобізму;

2) лобізм, як правило, має прихований характер і його важко поставити в рамки, впорядкувати. З одного боку, це наслідок відсутності нормативно-правового регулювання лобістської діяльності в Україні, з іншого – його причина;

3) лобізм «вклинює» елементи випадковості, стихійності в політичні кола, у процес прийняття тих чи інших рішень, оскільки іноді практично не можна передбачити реакцію в суспільстві на ті чи інші владні дії;

4) лобізм – це «посередницьке» соціально-правове явище. Лобіст – посередник між впливовими зацікавленими групами, громадськими об'єднаннями і різними організаціями. Однак він може представляти не тільки інтереси впливових великих фінансово-промислових груп, але й індивідуальної інтереси, інтереси будь-яких зацікавлених у цьому осіб. Це риса лобізму, яка вказує на його універсальність, і через це на його атрибутивність соціальним, економічним і політичним процесам у державі;

5) у лобізмі завжди є конкретний об'єкт впливу;

6) лобізм може суттєво видозмінюватися залежно від ситуації, від специфіки методів і форм взаємодії з владою. Саме тому будь-яка законодавча заборона лобістської діяльності лише ще більше «завуалює» підходи до влади з боку зацікавлених груп і сприятиме укоріненню пролобізму (іншими словами – корупції), який ґрунтується суто на незаконних методах впливу;

7) лобізм використовує законні форми і методи впливу на владу. У будь-якому іншому разі, як уже підкреслювалося, ми зіткнемося не з інститутом правової держави, що несе в собі безліч позитивних ознак, а з антиправовим пролобізмом, псевдолобізмом, заснованим на хабарництві, протекціонізмі та інших негативних явищах.

Таким чином, лобізм має основну мету: впливати, використовуючи не заборонені державою засоби, на процес прийняття публічних, владних рішень, на ті органи, які беруть участь в їх прийнятті або сприяють цьому.

Можна виділити і таку мету, як встановлення довгострокових контактів з органами влади, їх представниками, щоб: 1) ці контакти можна було використовувати в подальшому; 2) зазначені канали можна було б «передати» іншим зацікавленим особам.

Найчастіше лобісти переслідують і більш «посередні» цілі: не дати ходу ініціативі конкурентів, докласти зусиль до того, щоб зміцнюючий позиції опонентів закон не був прийнятий. На наш погляд, було б цілком резонним вказати на те, що найчастіше лобісти ставлять за мету сформуванню певну громадську думку навколо тієї чи іншої проблеми, викликати суспільний резонанс, що дає їм змогу як маніпулювати, так і вміло

використовувати в своїх інтересах. Вплинути на соціологічні опитування і на оцінку рейтингів, об'єктивність яких і без того змушує нас сумніватися в достовірності викладеного фактичного матеріалу – не менш важлива мета лобізму. Можливі навіть ситуації, коли зацікавлені групи проводять свої власні соціологічні дослідження з акцентом на необхідній проблематиці.

З огляду на сказане, можна зробити висновок про те, що, незважаючи на існування основної, стратегічної мети, у лобізмі може бути безліч розгалужених і, на перший погляд, не завжди помітних завдань, які і надають лобізму прихований характер. Тому, прямуючи до поставлених цілей, лобізм може проявити себе в різних сферах політичної системи суспільства.

Про лобізм можна почути найсуперечливіші думки, це політико-правове явище має як безсумнівні плюси, так і досить часто проявляє себе негативними рисами. Тому звернемо увагу на його функції, на те, яку роль виконує «цивілізований лобізм» при досягненні своїх цілей, що він дає суспільству і політичній системі.

Серед функцій лобізму варто зазначити функцію представництва інтересів різних груп, об'єднань, осіб у політичній, публічній діяльності. Функція представництва, зрештою, пов'язана з тим, що лобізм сприяє виробленню державою правильного курсу, стратегії в прийнятті тих чи інших рішень.

Важливою у зв'язку з цим видається коригуюча функція лобізму, що дозволяє своєчасно «озирнутися» на суспільну реакцію, пов'язану з тим чи іншим рішенням.

Заслуговує на увагу функція залучення домінуючих суб'єктів господарювання до участі в політико-правовому житті. Причому, як уже говорилося, лобізм, виступаючи як специфічна форма прояву політичного плюралізму, створює можливості для забезпечення інтересів не тільки більшості, але й меншості. Незважаючи на те, що у великих суб'єктів бізнесу можливостей відстояти свої інтереси набагато більше, проте лобізм може представляти інтереси й однієї людини – фізичної особи. Тут вбачається і те, що можна вважати явно позитивною рисою лобізму його здатність (при виконанні різних умов) забезпечити участь громадян, що гарантовано Конституцією України, в управлінні державою.

Не зайвим буде зазначити, що лобізм виконує функцію свого роду забезпечення інновацій [11, с. 22]. Адже лобіст має бути не тільки обізнаний у фінансових, економічних,

політичних процесах, течіях, а й уміло прогнозувати розвиток запланованих ситуацій.

Наведені вище функції лобізму дають змогу зробити певні висновки. По-перше, яскраво видно відмінність лобізму як комплексного інституту політико-правової дійсності щодо інших явищ, властивих будь-якій державі. Очевидні й відмінності лобізму від кримінальних методів впливу на суб'єктів тиску, як-от хабарництво, підкуп, шантаж, погрози, шахрайство тощо.

Від протекціонізму лобізм відрізняється не тільки властивими йому здоровими, конструктивними елементами, а й тим, що: 1) якщо протекціонізм втілюється в уже прийняті рішення своїм заступництвом різних категорій суб'єктів правовідносин, то лобізм впливає на сам процес вироблення та прийняття рішення, даючи управлінцям шанс зважити всі «за» і «проти», проаналізувати те, як же позначиться зроблений крок на розвитку ситуації; 2) ті, хто проводять протекціоністську політику, заздалегідь знають адресатів «особливого сприяння» і те, як, коли і чим їм допомогти. Лобістська ж діяльність сама має вправно і кваліфіковано привернути увагу до нагальної проблеми і змусити керівників прийняти потрібне рішення, з огляду на ефективно подану інформацію, обґрунтовану ретельно відібраними фактами; 3) якщо протекціонізм у певних випадках може лише загострити ситуацію, то лобізм сприяє розстановці правильних акцентів на пріоритетних напрямках суспільного розвитку.

Узагальнюючи сказане, можна виділити як «плюси», так і «мінуси» лобістської діяльності.

До плюсів лобізму належать такі моменти. По-перше, впливаючи на управлінські рішення, він змушує «триматися у формі» органи державної влади та управління, в певному сенсі конкурує, змагається з ними, надає їм більшої динаміки і гнучкості. В умовах поділу влади кожна з гілок може використовувати те чи інше лобі в своїх інтересах.

По-друге, лобізм виступає інструментом самоорганізації громадянського суспільства, за допомогою якого мобілізується громадська підтримка або опозиція якомусь законопроекту, виявляється вплив на політику.

По-третє, лобізм створює можливості для забезпечення інтересів меншості, бо виступає як специфічна форма прояву політичного плюралізму.

По-четверте, лобізм втілює собою принцип свободи соціальних недержавних структур: асоціацій, громадських організацій,

об'єднань тощо. За допомогою лобіювання вони самі намагаються вирішувати свої проблеми, володіючи певним вибором шляхів і засобів такого рішення.

По-п'яте, лобізм застосовується як своєрідне соціально-політичне стимулювання, спрямоване на прискорення втілення в життя тих чи інших цілей і інтересів, на спонукання до конкретних дій. За такого підходу лобізм виступає як спосіб активізації будь-яких процесів і явищ у сфері політики.

По-шосте, лобізм дає змогу розширити інформаційну і організаційну базу прийняття рішень і набагато переконливіше звернути увагу на певні проблеми. Лобісти забезпечують органи державної влади потоком інформації з того чи іншого питання.

По-сьоме, лобізм можна оцінювати і як більш широкий засіб досягнення компромісу, спосіб взаємного примирення між собою різноманітних інтересів.

Разом із тим лобізм має і цілком очевидні «мінуси». По-перше, він може стати інструментом пріоритетного задоволення іноземних інтересів на шкоду інтересам державним, тобто реалізуватися часом як «непатріотичний» засіб. По-друге, може служити фактором розвитку і захисту націоналізму, посилювати крайні форми задоволення не завжди адекватних ситуації інтересів. По-третє, лобізм таїть у собі чималу небезпеку «розмивання» народовладних підвалин суспільства, перетворення демократичних інститутів на потужний інструмент окремих владних груп. По-четверте, лобізм найчастіше блокує дійсно потрібні управлінські рішення, перешкоджає задоволенню інтересів громадськості. По-п'яте, це засіб іноді ускладнює здійснення стабільної й оперативної державної політики, бо може бути спрямований, наприклад, на постійний перерозподіл бюджету, часту зміну пріоритетів, посилення позицій однієї гілки влади при одночасному послабленні іншої тощо. По-шосте, лобізм може використовуватися і як інструмент збагачення окремих шарів, еліт.

Для того щоб лобізм приносив користь більшою мірою всьому суспільству, необхідні відповідні умови: реальна дія демократичних інститутів і норм, економічна і політична стабільність, свобода засобів масової інформації, стійке громадянське суспільство тощо. Тільки за наявності цього набору факторів розширюються шанси на використання лобізму в громадських інтересах, він починає «працювати» в загально-соціальних (загальнолюдських) режимах.

В умовах же економічної, політичної та духовної кризи, перехідних періодів, непередбачуваності, коли кожен шар, клас, група прагнуть «урвати» саме зараз, лобізм набуває більше мінусів, ніж плюсів.

У зв'язку з тим, що лобізм має багато можливих наслідків, він, безумовно, потребує впорядкування, юридичного оформлення. Суспільство і держава мають спільно брати участь у налагодженні механізмів трансформації негативних моментів лобіювання та позитивного використання ефективних інструментів мінімізації шкідливих наслідків лобізму, нарощуванні позитивних, утвердженні цивілізованих його початків. Говорячи про засоби і цілі регулювання лобістської діяльності необхідно зупинитися на таких аспектах, як межі правового регулювання та «стихійності» лобістської діяльності, що включає питання планування і прогнозування її динаміки. Щоб ефективно регулювати лобізм і його прояви, необхідно на законодавчому рівні сформулювати саму концепцію лобізму, визначити сутнісні ознаки, функції цієї інституції, а потім вже говорити про методи його регулювання.

Вважаємо, що заради здійснення правового регулювання лобізму мають переслідуватися такі цілі: знайти цивілізовані рамки, шляхи, методи і способи взаємодії зацікавлених груп і різних суб'єктів правовідносин з органами державної влади всіх рівнів, що дасть змогу дійсно ефективно використовувати функції лобізму в загальнодержавних інтересах, «закріпити» лобізм як невід'ємний інститут; «вивести на світло» «тіньові прояви» лобізму, створити правові гарантії зацікавленим групам, встановити межі впливу груп тиску на прийняття рішень, створити рівні умови різним зацікавленим групам при відстоюванні інтересів, організувати облік і системну, аналітичну обробку інформації, яка базується на аналізі звернень громадян, опитуваннях громадської думки тощо.

Ефективна реалізація правової політики в державі опосередковує практично всі сфери юридичної дійсності, тому лобізм, будучи складним політико-правовим явищем, потребує саме всебічного, концептуального регулювання, розставляє правильні орієнтири, виробляє належні й оптимальні юридичні конструкції і, головне, використовує різноманітний і дієвий набір правових засобів на шляху досягнення соціально-корисних цілей.

Розміри лобізму в сучасній Україні не мають аналогів в світі. В умовах нерозвинутої політико-правової системи і недо-

сконалої законодавчої влади лобізм стає основною формою представництва інтересів, але при цьому знаходиться «за бортом» уваги державних органів, преси, громадськості і закону. На жаль, механізм взаємодії суспільства і влади в процесі прийняття політичних рішень нині неопублічний, корумпований і хаотичний; канали впливу на органи державної влади монополізовані найсильнішими групами тиску, а ціла низка громадських рухів і організацій не має можливості донести свої інтереси до можновладців. Правове ж регулювання лобістської діяльності дасть змогу мінімізувати негативні прояви політико-правового інституту і «поставити» його на службу інтересам суспільства та державних органів влади.

Висновки. Таким чином, в умовах нерозвинутої політико-правової системи і недоконалої законодавчої влади, лобізм в Україні стає основною формою представництва інтересів корумпованих груп. На жаль, можна констатувати, що політичний діалог між громадянським суспільством і владою в процесі прийняття політичних і економічних рішень нині є неопублічним, корумпованим і хаотичним. Все це викликає нагальну необхідність посилення правового регулювання лобізму, що дає підстави висловити думку про необхідність розробки правових норм, що визначають законні шляхи лобіювання. Говорячи про регулювання лобізму, треба враховувати і наявний світовий досвід, але не механічно, а творчо, не вигадуючи велосипед, а пристосовуючи його до наших «доріг». У державно-правовому механізмі України має бути створена дієва система захисту ключових законних інтересів населення, особливо його соціально вразливих верств. Для повноцінного ж правового регулювання лобізму необхідний спеціальний закон. Саме в ньому можна буде закріпити різноманітні юридичні засоби, що упорядковують лобістські процеси.

З метою оптимізації «діалогічності» лобізму як суспільного явища, як видається, необхідно: усунути тіньові прояви лобізму; затвердити лобізм як невід'ємний інститут здійснення правової політики в державі; знайти цивілізовані рамки, шляхи, методи і способи взаємодії зацікавлених груп з органами державної влади всіх рівнів; створити рівні умови різним зацікавленим групам при відстоюванні інтересів; встановити межі впливу груп тиску на прийняття соціально значущих проектів і рішень.

Однак без широкого обговорення проблем, пов'язаних із лобізмом, обійтися нині

не можна. Актуальність питань, пов'язаних із практикою лобізму в Україні, настійно вимагає подальших досліджень фахівців, перш за все, соціально-політичних наук.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гражданское общество: опыт выборов и новая стратегия: Материалы конф., г. Киев, 19–20 марта, 2005 г. / Сост.: Г. Усатенко, А. Боронь. К.: Агентство «Україна», 2005. 87 с.

2. Кипиани В. Лобби – вред ли хобби: «Круглый стол» на тему «Шаг к цивилизованному лоббизму в Украине». Киевские ведомости. 2000. 7 декабря.

3. Матеріали «круглого столу» «Шляхи до ефективної державної регуляторної політики: взаємодія бізнесу і влади». Київ, Україна. К.: Б.в., 2001. 44 с.

4. Проблеми й перспективи співпраці громадських організацій та політичних партій: (матеріали конф.), 22 черв. 2002 р., м. Київ: 3б. / Лаб. законодав. Ініціатив. К.: Міленіум, 2002. 102 с.

5. Структури громадської участі в Україні: 3б. аналіт. матеріалів / За ред. М. Лациби, Н. Ходько. К.: Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2003. 95 с.

6. Политология. Энциклопедический словарь. М., 1993.

7. Encyclopedia Britannica. L., 1980. V. 7.

8. Жмир В.Ф. Лобі в Україні: соціальна держава і соціальна політика. Філософські обрії. 2002. № 7. С. 138–150.

9. Пименов Н.А. Лоббизм – диалог с властью. Вестник Финансового университета. 2012. № 1. С. 73–78.

10. Нестерович В.Ф. Конституційно-правові засади інституту лобіювання: зарубіжний досвід та перспективи для України: [монографія] / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. 752 с.

11. Аравина Т.И., Кузнецов Ю.Ю. Лоббизм: национальные образцы и степень социальной приемлемости. Социс. 2000. № 9.